

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет філології

Кафедра слов'янських мов

НАВЧАЛЬНА

діалектологічно-етнографічна та

соціолінгвістична практика:

програма та методичні рекомендації

*Для студентів II курсу
спеціальності 035 Філологія, спеціалізації
035.033 Слов'янські мови і літератури (переклад включно),
перша – польська;
спеціальності 014 Середня освіта,
спеціалізації 014.028 Польська мова та зарубіжна література*

Івано-Франківськ, 2024

Затверджено на засіданні методичної ради Факультету філології

Протокол № 2 від “04 ” грудня 2024 р.

Рецензенти:

канд. філолог. наук, професор Я.Г. Мельник

канд. філолог. наук, доцент Т.О. Ткачук

Мета методичних рекомендацій до проведення навчальної діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики – допомогти студентам-полоністам у проходженні діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики в умовах двомовного середовища.

Програму навчальної діалектологічно-етнографічної практики та методичні рекомендації підготувала:

канд. філолог. наук, доцент кафедри
слов'янських мов *О.М. Лазарович*

УДК 81'28:39+81'272]377.3(083.13)

© Лазарович О.М., 2024

ПРОГРАМА

НАВЧАЛЬНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ТА СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРАКТИКИ

На основі тих процесів, які проходили у польській мові впродовж багатьох століть, відбулося формування окремих регіональних діалектів: великопольського, малопольського, мазовецького, сілезького. Крім етнічних польських масивів, виділяються змішані і перехідні говори, які виникли на пограниччі двох або більше мовних систем: нові змішані діалекти та східні креси (північно-східні та південно-східні). На окрему увагу заслуговує кашубська мова (мова кашубів, прибалтійських мешканців, які проживають на північному заході від Гданська). Студенти-полоністи ознайомилися з характеристикою цих діалектів в курсі “Історія і діалектологія польської мови”: основна увага на лекціях та практичних заняттях зосереджувалася на фонетичних, граматичних та лексичних особливостях польських діалектів, аналізувалися діалектні тексти, порівнювалися діалектні тексти різних регіонів.

Мета навчальної діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики – узагальнити та поглибити знання студентів-філологів з польської діалектології, ознайомити їх з особливостями мови, культури та традицій польськомовного населення на теренах України та етнічної Польщі, закріпити знання з курсу польської діалектології. Важливим є вивчення польської культури, мови, традицій ще й тому, що культура маргінесу наділена історичною та культурною автентичністю, тобто окраїна несе завжди значно більше культурно-історичної інформації, ніж центр. Отже, при вивченні польської культури, історії, мови, етнографії треба особливу увагу звертати на специфіку культурних окраїн. Тому організація і проведення польових практик, де є локальне проживання поляків та лемків, є дуже важливим як для полоністики, так і для україністики. Історично зумовленим слід вважати і те, що поляки в Україні були неоднорідними у соціально-етнічному плані, у межах українського етнічного масиву сформувалися найбільш чисельні польські етнорелігійні громади.

Окремою культурою можна вважати культуру етнічних поляків та лемків, які локально проживають на території західної України.

Важливим під час діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики є формування дослідницьких умінь і навичок майбутніх філологів, зокрема, спостереження, аналізу і наукового опису мовного матеріалу; розширення культурологічних, лінгвістичних знань студентів; створення бази діалектних текстів як матеріалу для подальших досліджень для курсових, бакалаврських та магістерських робіт; набуття навиків соціолінгвістичних досліджень.

Завданнями діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики є:

- залучити студентів до реальних наукових розробок, а саме до збирання і оформлення діалектних матеріалів, вивчення традицій, звичаїв та культури народних меншин на території України в умовах сьоднішньої глобалізації та інтеграції; ознайомлення студентів із живими говірками певного регіону чи місцевості;
- навчити збирати відповідні діалектологічні та етнографічні матеріали, робити їх систематизацію, аналіз, класифікацію та лінгвістичну інтерпретацію;
- навчити вести спостереження над діалектною диференціацією мови мешканців сільської місцевості, виявляти в діалектній мові архаїчні та інноваційні мовні явища;
- виявляти фонетичні, морфологічні, лексичні особливості та фразеологічні одиниці окремих говірок польської мови;
- виявляти спільне й відмінне у фонетиці, лексиці й граматиці досліджуваної говірки та літературної мови, специфічної лексики досліджуваних говірок в умовах білінгвізму;
- досліджувати особливості функціонування розмовної мови на сучасному етапі в умовах білінгвізму та мультикультурності;
- виявляти та класифікувати типові і локальні діалектні явища у досліджуваних кресових говірках, особливо західного регіону, з метою подальшого їх вивчення;

- вивчати традиції, звичаї, побут та культуру мешканців досліджуваної місцевості;
- вивчати мовні біографії польськомовного населення на території окремих регіонів.

Базами практики є:

- населені пункти, де компактно проживають польські громади;
- товариства польської культури на території Івано-Франківської, або, за потреби, за межами області;
- населений пункт, де проживає студент, за умови, якщо в цьому пункті є польська громада;
- Кашубсько-поморське товариство м. Вейгеро (Польща);
- інша місцевість чи окремі регіони Польщі, якщо студент поєднує інші форми навчальної діяльності (знаходиться на семестровому навчанні у Польщі відповідно до угод чи в рамках гранту Erasmus+ або ж інших грантів).

Організація практики

Організація практики включає такі етапи: підготовка, безпосереднє проведення і підсумки практики.

Підготовка до проходження практики розпочинається ще під час вивчення польської діалектології на лекційних і практичних заняттях в аудиторних умовах, де студенти знайомляться з фонетикою, граматикую, лексикою польського діалектного мовлення, з основними мовно-територіальними утвореннями, їх ареалами та головними особливостями, з методами збирання та дослідження діалектних матеріалів. На практичних заняттях студенти засвоюють напівфонетичну транскрипцію, слухають магнітофонні записи говіркового мовлення, оволодівають навиками їх зчитування і транскрибування, аналізують фонетичні, граматичні та лексичні відмінності, знайомляться з оформленими матеріалами попередніх експедицій. У цей же період необхідно ознайомити студентів із метою, завданнями та програмою майбутньої діалектологічної практики.

Безпосередньо перед виїздом на практику проводиться настановча нарада, на якій студенти ознайомлюються з конкретними завданнями на час практики, з програмою практики, із змістом і формою звітності за практику. Прибувши на місце практики, перші два дні студенти під керівництвом викладача слухають місцеве мовлення, відзначають діалектні відмінності, класифікують їх, роблять пробні записи зв'язних текстів, вправляються у транскрибуванні. Наступні дні студенти збирають за відповідними питальниками потрібні матеріали, перевіряють, уточнюють і оформляють їх, записують зв'язні тексти, аналізують їх особливості, знайомляться з усним і писемним мовленням мешканців відповідного населеного пункту, впливом на їх мовлення говірки тощо. Для оперативності й зручності щоденні конкретні завдання даються на двох студентів-практикантів, які в однаковій мірі відповідають за якість зібраного матеріалу та його оформлення. Для кожної пари студентів щоденно призначається час для перевірки зібраних матеріалів керівником практики.

Важливою є робота в обласному архіві, де студенти можуть знайти історію населеного пункту, дані про мешканців, порівняти сьогодення і минуле досліджуваної місцевості, оскільки уже багато звичаїв, традицій, обрядів і назв сьогодні знівельовані або ж забуті.

При необхідності, студенти можуть звернутися до мультимедійного путівника з польської діалектології, де можна почерпнути живе мовлення з різних територій Польщі, послухати, зробити відповідний аналіз, порівняти з досліджуваною територією. Див. *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe pod red. Haliny Karaś*. Режим доступу: <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php>.

Два останні дні відводяться на оформлення звітної документації, підведення підсумків та захист матеріалів практики.

Факультетський керівник-методист:

- формує групи, готує розпорядження та подає до відділу практики для оформлення наказу;

- разом з керівництвом підрозділу та іншими керівниками методистами проводить інструктаж з техніки безпеки та збереження життя і здоров'я під час виїзної практики;
- ознайомлює з програмою практики;
- проводить настановчу та підсумкову наради.

Керівник-методист:

- готує програму практики;
- бере участь у настановчій та підсумковій нараді;
- домовляється про базу практики, вибирає місцевість, населений пункт, польськомовну громаду;
- складає питальник, за яким студенти будуть збирати діалектологічно-етнографічний матеріал;
- проводить інструктаж зі збору та обробці матеріалу;
- перевіряє матеріали практики та ставить підсумкову оцінку.

Зміст діяльності студентів під час навчальної діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики

Прибувши на місце проходження практики, студенти відповідно до програми ознайомлюються з історією населеного пункту, з головними рисами говірки, прислухаються до мови, встановлюють, чи немає мовних відмінностей в окремих частинах поселення, зумовлені віком; збирають лексичний матеріал, відзначають його особливості, записують живе мовлення, готують висновок про місце обстеженої говірки в системі мовно-територіальних утворень польської мови.

Діалектологічно-етнографічна та соціолінгвістична практика складається з таких частин:

1. Ознайомлення з місцевістю та складання паспорта населеного пункту: назва населеного пункту (офіційна, неофіційна), етимологія назви, район, область; дата заснування; історія заселення (дозаселення); віддаленість від адміністративного центру, залізниці, автостради; наявність школи, костелу, церкви, промислових

підприємств, культурних закладів; кількість мешканців, їх рід занять, вікова та національна характеристика; до якого наріччя належить.

2. Вибір інформаторів, їх характеристика: вік, стать, освіта, рід занять. Оповідач повинен також бути знавцем матеріальної і духовної культури своєї місцевості. Інформатори повинні бути корінними мешканцями населеного пункту, народженими від корінних жителів; такими, що не залишали населений пункт на довгий час, поляками за національністю, різного віку та статі.

3. Опитування інформаторів за спеціально розробленим питальником (відповідно до методичних рекомендацій). Для забезпечення повноти, правильності відповідей на усі питання доцільно обрати декількох оповідачів. При цьому записується діалог чи полілог між самими інформаторами, у ході якого уточнюються і доповнюються відомості. З метою досягнення більшої достовірності відповідей важлива співпраця двох збирачів, один з яких веде бесіду, а інший записує матеріал. У випадку, коли оповідачі не можуть дати відповіді або вона видається не зовсім переконливою, треба за допомогою додаткових питань з'ясувати справжню ситуацію в обстежуваній говірці (відповіді нема, бо нема поняття; немає родової (загальної) назви, а вживають лише видові найменування; поняття нема, але назва відома з сусідніх говірок чи літературної мови тощо).

4. Збір та запис текстів на аудіоносії. З метою досягнення більшої достовірності відповідей важлива співпраця двох збирачів, один з яких веде бесіду, а інший записує матеріал. Записувач діалектного матеріалу весь час повинен дбати, щоб зібрати найтипніше для місцевої говірки. Він не повинен вдаватись до підказування (безпосереднього чи навідного) певних форм чи слів. Записувач матеріалу особливу увагу має звернути на повноту розповіді, детальний опис події, явища, обрядових символів, їх ролі і значення. Тому важливо, щоб студент уміло керував розповіддю оповідачів, ставив їм доречні запитання, як от: Коли це відбувалося? Для чого? Хто це робив? За допомогою питальника студент з'ясовує лексичний склад говірки, а також формулює додаткові питання для підтримування бесіди з інформатором.

5. Запис текстів з аудіоносіїв на папір за допомогою напівфонетичної транскрипції та їх аналіз за схемою.
6. Ознайомлення з матеріальною та духовною культурою:
 - а) поняття матеріальної та культурної спадщини. Матеріальна культура. Поселення та житло. Інтер'єр та його елементи. Господарський двір. Народний одяг. Їжа та харчування. Заняття: землеробство, скотарство, рибальство, мисливство та інше;
 - б) духовна культура. Громадський побут і звичаї. Сім'я і родинна обрядовість. Народна медицина і народні методи лікування. Фітотерапія.
7. Мовні біографії мешканців. Індикатор адаптації населення до змін соціально-культурних та історичних реалій. Поняття мовного портрету мешканців прикордонних регіонів. Сучасні напрямки соціолінгвістичних досліджень Івано-Франківщини.

Підведення підсумків практики

Після закінчення практики студенти звітують про виконання програми практики та подають на кафедру таку звітну документацію:

1. Письмовий звіт, підписаний студентом-практикантом. У звітах повинна бути коротко і конкретно описана робота, особисто виконана студентом. У звітах не повинно бути дослівного переписування матеріалів практики чи цитування літературних джерел.
2. Аудіозапис двох текстів (по 30 хв.).
3. Відтворені у напівфонетичній транскрипції тексти.
4. Фотографії та ілюстративний матеріал, що засвідчує роботу студента.
5. Паспорт населеного пункту, опис матеріальної та духовної культури польськомовної громади.
6. Мовні біографії мешканців досліджуваного населеного пункту.

Оцінювання результатів практики

90–100 балів – студент подав усі матеріали практики: якісний аудіозапис діалектних текстів та відповіді на питальник; текст відтворено та затранскрибовано без помилок; у матеріалах практики подано підтверджуючі фотографії або ілюстрації; описано матеріальну та духовну культуру зі слів інформаторів та/або з архівних документів; описано мовні біографії мешканців досліджуваного населеного пункту, де проживає польськомовна громада; подав звіт про проходження практики. На захисті діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики студент виступив із повідомленням, у якому повністю висвітлено результати досліджень.

80–89 балів – студент подав усі матеріали практики: якісний аудіозапис діалектних текстів та відповіді на питальник; текст відтворено та затранскрибовано з незначними помилками; у матеріалах практики частково подано підтверджуючі фотографії або ілюстрації; описано матеріальну та духовну культуру зі слів інформаторів та/або з архівних документів; недостатньо описано мовні біографії мешканців досліджуваного населеного пункту, де проживає польськомовна громада; подав звіт про проходження практики. На захисті діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики студент виступив із повідомленням, у якому висвітлено результати досліджень.

70–79 балів – студент подав усі матеріали практики: аудіозапис діалектних текстів та відповіді на питальник; текст відтворено та затранскрибовано з незначними помилками; немає фотографій чи ілюстрацій; недостатньо описано матеріальну та духовну культуру зі слів інформаторів та/або з архівних документів; недостатньо описано мовні біографії мешканців досліджуваного населеного пункту, де проживає польськомовна громада; звіт про проходження практики не повністю відображає роботу студента на практиці. На захисті діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики студент виступив із повідомленням, у якому недостатньо висвітлено результати досліджень.

60–69 балів – студент частково подав матеріали практики: немає аудіозапису діалектних текстів, текст затранскрибовано з помилками; відповіді на питальник

недостатньо відображають уявлення про матеріальну та духовну культуру досліджуваного пункту; текст відтворено та затранскрибовано з помилками; немає фотографій чи ілюстрацій; недостатньо описано мовні біографії мешканців досліджуваного населеного пункту, де проживає польськомовна громада; звіт про проходження практики не повністю відображає роботу студента на практиці. На захисті діалектологічно-етнографічної та соціолінгвістичної практики студент виступив із повідомленням, у якому недостатньо висвітлено результати досліджень.

50–59 балів – студент частково подав матеріали практики: немає аудіозапису діалектних текстів, текст відтворено та затранскрибовано з помилками; відповіді на питальник недостатньо відображають уявлення про матеріальну та духовну культуру досліджуваного пункту; недостатньо описано мовні біографії мешканців досліджуваного населеного пункту, де проживає польськомовна громада; звіт про проходження практики не повністю відображає роботу студента на практиці. На захисті діалектологічно-етнографічної практики студентові важко захистити матеріали практики.

25–49 балів – студент не подав аудіозапису діалектних текстів та відповідей на питальник; діалектний матеріал затранскрибовано, але допущено багато помилок; у матеріалах практики не відображено роботу студента на практиці; немає звіту про проходження практики.

0–24 бали – студент частково подав матеріали практики, які оформлено не за вимогою керівника практики; немає аудіозапису діалектних текстів та відповідей на питальник; діалектний матеріал затранскрибовано, але допущено багато помилок.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ПРОВЕДЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ
ПРАКТИКИ

К. Ніч пропонує шкалу ознак, за якою протиставляються польські діалекти. Сюди входять такі основні фонетичні та морфологічні ознаки:

А. У системі вокалізму – це дифереціація у вимові:

- 1) відповідників давньопольських *ā, ō, ē* та *ó*;
- 2) відповідників давньопольських носових голосних;
- 3) голосного (наявність або відсутність опозиції *i–y*),
- 4) різний тип наголосу.

Б. У системі консонантизму – це особливості у вимові:

- 1) приголосних *ž, ċ, š* та *ź, ć, ś*;
- 2) відповідників давньопольського *v* у групах *kv, gv, tv*;
- 3) м'яких губних;
- 4) відповідників давньопольського *x* у кінці слова (його збереження або перехід у *k* або *f*);
- 5) відповідника давньопольського *ř*;
- 6) відповідників давньопольських *śr, źr*;
- 7) відповідників давньопольського *t*;
- 8) відповідників давньопольських *k', g'*.

До явищ, які стосуються і системи вокалізму, і системи консонантизму, відноситься різна вимова початкових *vo-, ra-, ja-*.

В. У морфології це такі ізоморфи:

- 1) флексії 1-ої та 2-ої ос. мн.;
- 2) наявність чи відсутність *-ew/-ow* у Д. одн. іменників чол. р.;
- 3) наявність чи відсутність традиційних чергувань *e-o, e-a*;
- 4) наявність або відсутність категорії чоловічої особи у якості лексико-граматичної у іменників, і як синтаксичної у інших частин мови;
- 5) наявність або відсутність опозиції *dwa - dw'e* та характер розподілу за родами;

б) наявність або відсутність опозиції *-y/-i ~ -e* у Р.в. одн. іменників жіночого роду на *-a*.

Г. Характеризуючи *лексичні особливості* польських діалектів, потрібно відзначити, що більша частина словникового складу діалектів є спільною з літературною мовою. Власне діалектну лексику можна поділити на дві групи:

1) спільну для всіх діалектів; 2) властиву тільки окремим діалектам або окремій місцевості. Наприклад, слово *góra* – '*strych*' є загально-діалектним, і тільки на півдні вживаються слова *piętro*, *suwanie*, *przęter* у значенні '*strych*'.

Кожен діалект має певну кількість слів, які невідомі літературній мові або існують у мові в іншому значенні. Лексична диференціація може бути зумовлена різними географічними і природними умовами і пов'язаними з ними особливостями у способі життя і трудовій діяльності носіїв тих чи інших діалектів (наприклад, морський пейзаж і така галузь, як риболовство, гірський пейзаж і лексика пастухів і под.) або різними особливостями зв'язків і контактів населення (наприклад, велике число германізмів у великопольському діалекті і в говорах Сілезії). Гуцульський діалект, наприклад, має специфічні слова, назви яких за межами цього діалекту невідомі: *perć* – '*ścieżka górską*', *siklawą* – '*wodospad*', *wanta* – '*ściana skalna*', *koszar* – '*miejsce zagrodzone do dojenia owiec*', *kłag* – '*podpuszczka z żołądka cielęciego, używana do ścinania mleka owczego*', *redyk* – '*wyjście owiec na hale lub powrót z hal*'. Або на мазурських озерах рибацька лексика: *chelst* – '*fala*', *bychta* – '*zatoka*', *ostrówek* – '*wyspa*' та ін.

Культурні зв'язки із сходом відобразились у діалектній лексиці: більш давні слова *portki*, *borsuk*, які можна знайти у польських діалектах, запозичені з турецької мови через українську; такі слова, як *majdan*, *hreczka*, *sokora* – '*rodzaj topoli*', *niewiestka* – '*synowa*', *telega* – '*wóz*', *chudoba* – '*bydło*' та ін. – це результат контактів польської мови з українською мовою.

Говорячи про лексичну своєрідність тих або інших діалектних зон, слід пам'ятати про рухомість лексики і умовний характер меж тієї або іншої лексеми. Так, наприклад, мазовізм внаслідок експансії мазовецького діалекту виходять за межі власне мазовецького діалекту. Констатуємо великопольський чи малопольський характер тієї чи іншої лексеми, ми маємо на увазі територію її

першопочаткового виникнення. Це, як правило, та територія, для якої дана лексема є єдиною або найбільш репрезентативною назвою тієї або іншої реалії.

Ось деякі лексеми, які властиві для Великопольщі: *młodzie* – 'drożdże', *okrasa* – 'omasta', *perki* – 'ziemniaki', *tereśnie, tereśle* – 'czereśnie', *świętojanki* – 'porzeczki', *głupki* – 'śliwek', *poganka* – 'tatarka', *bedki* – 'grzyby', *gzika* – 'przyprawiony twaróg', *skibka* – 'kromka', *korbal* – 'dynia', *smaka* – 'smak', *boguwola i zofija* – 'wilga', *skorzec* – 'szpak', *petronelka* – 'biedronka', *szczupak* – 'szczupak', *wąsionka, wąsiona* – 'gąsienica', *bździągwa* – 'pluskwa', *kokot* – 'kogut', *gula, gularz* – 'indyk', *gąszczak* – 'gęś', *proszczak* – 'prosię, świnia'.

Слова, характерні для сілезьких говорів: *swaczyna* – 'podwieczorek', *statek* – 'gospodarstwo', *siedlak* або *siodlak* – 'gospoarz', *dobytek* або *chudoba* – 'zwierzęta domowe', *gawieź* – 'drób', *kokot* – 'kogut', *boguwola* – 'wilga', *szczuka* – 'szczupak', *kwaki* – 'brukiew', *chaber* – 'bławatek', *kiszka* – 'kwaśne mleko', *wieprzki* – 'agrest', *poganka* – 'tatarka', *reż* – 'żyto' або 'pszenica', *rychlik* – 'wczesny owies', *krasikoń i rosikoń* – 'koniczyna', *strom* – 'drzewo', *gumno* – 'boisko, klepisko', *sypanie* – 'przegroda w stodole na ziarno', *szędzioly* – 'gonty', *masztalnia* – 'stajnia dla koni', *krównia* – 'stajnia dla krów', *kolnia* – 'szopa dla wozów', *kluki* або *klęki* – 'nosidła do noszenia konewek z wodą', *obartel* – 'kołowrót', *oje* – 'dyszel', *cera* або *córa* – 'córka'.

Малопольські лексеми: *omasta, jużyna* – 'podwieczorek', *wodzianka* – 'postna zupa na wodzie', *karpiele* – 'brukiew', *gadżina* – 'drób' або 'bydło', *cap* – 'koziół', *letkie* або *lekie* – 'pluca', *drzystki* – 'drobne śliwki', *ryczan* – 'kołowrot', *stragarz i siostrzan* – 'belka pod sufitem', *powal(a)* – 'sufit', *wystawa* – 'szopa bez ścian', *zapole* – 'sąsiek', *brodło* – 'kupa słomy', *pogródka* – 'ława z gliny itp. pod ścianą domu', *pociasek* – 'narzędzie do wygarniania żaru z pieca chlebowego', *fajerka* – 'doniczka', *szabaśnik* – 'rura do pieczenia ciasta'.

Мазовецькі лексеми: *podwalina* – 'spodnia belka w ścianie', *strop* – 'grzbiet dachu', *pułap* – 'sufit', *zasiek* – 'sąsiek', *jętka* – 'poprzeczka między krokwiemi', *tok* – 'żłób', *klepisko* – 'boisko w stodole', *kierownik* – 'kołowrót u wozu', *chaber, sokora* – 'czarna topola', *gryka* – 'tatarka', *jodła* – 'świerk', *galak* – 'sosna', *karpa* – 'pniak', *karpina* – 'drzewo z pniaka', *łoboda* або *komosa* – 'lebioda', *lędzian* – 'chwast w

zbożu, wyczka, lopucha – 'pewien chwast', liszka – 'gąsienica', kacoperz або mętoperz – 'nietoperz', piejak – 'kogut', wywielga або uofija – 'wilga', pestka, wąpie – 'wnętrzości', podroby – 'jadalne części wnętrzości', łysina – 'czoło', pydy або szońdy – 'nosidła', kubel – 'wiadro'.

Для польських говорів на території України властивим є так званий “переселенський говір”, у якому поряд з українськими елементами, які ввійшли внаслідок контактів з українською мовою, представлені і діалектизми, типічні для етнічних польських говорів. До найважливіших особливостей “периферійного діалекту” можна віднести такі:

- 1) відсутність носових голосних;
- 2) різна кількість голосних фонем під наголосом і у ненаголошених позиціях;
- 3) наявність дзвінкого звука фонемі **h**;
- 4) збереження зубної вимови **l** і наявність його м’якого корелята;
- 5) наявність м’якого **x**’;
- 6) збереження архаїчної вібрації **rž, rš**;
- 7) порушення паракситонічного наголосу;
- 8) йотована вимова еквівалентів м’яких губних перед голосними або вимова **mn**’ на місці літературного **m**’;
- 9) відсутність категорії чоловічої особи (*te chłopu poszli, te baby poszli*);
- 10) наявність аналітичних форм минулого часу (*ja kupił, ty kupili*);
- 11) відмінювання іменників із суфіксом **-ist** за прикметниковим типом;
- 12) наявність флексії **-am** у Д.в. мн. іменників.

ФОНЕТИКА

А. Фонетичні явища в діалектах польської мови

Вокалізм **ā, ō, ē**

1. Вимова голосних **а, о, ó, е, у**:

а) **дифтонгічна** вимова **а, о, ó, е, у**:

- **ā** вимовляється як *ou, o^u, a^u*: *ptouk – ptak, doubrou – dobra, do^u – dał*;
- **ó** вимовляється як *yu^e, yu* або як *u*: *gyu^era – góra, vuys – wóz, zańuz - zaniósł*;

- у на кінці слова вимовляється як *y*: *ftedyi* – *wtedy*, *tyi* – *ty*;
- *õ* вимовляється як *uo*, *ue*: *kuosa* – *kosa*, *uoko* – *oko*, *kuoszula* – *koszula*;
- дифтонгічна вимова початкового *o*: *uocšyto^uem* – *otrzymałem*, *uokno* – *okno*, *po uobjedze* – *po odiedzie*;

б) **монофтонги** на місці етимологічних довгих голосних *ā*, *ō*, *ū*, при цьому вони відрізняються вузьким творенням:

- *ā* > *â*, *ó*, *ó*, *o^u*: *io* – *ja*, *ptok* – *ptak*; *u nâs* – *u nas*, *ptóx* – ‘*ptak*’, *tróva* – ‘*trawa*’;
- континуанти *ā* і *ū* співпали в *a*: *prawda*, *raz*;
- *ē* > *y*, *e*: *tyz* – *tež*, *složóncygo* – *služącego*; *d^uobrygo* – *dobrego*;
- *ē* > *y*, *é*, після м’яких в *i*: *žyka* – *rzeka*, *tés ’* – *tež*, *vižba* – *wierzba*;

в) на місці історично довгих голосних фіксуються і дифтонги, і монофтонги:

ā > *ou*, *au*, *â*: *kovo^ul* – *kowal*; *târk* – *targ*;

ō > *uo*, *uo*, *u*, *o*: *dru^uga* – *droga*, *kuń* – *koń*; *uona* – *ona*;

e > *y^e*: *žy^eka* – *rzeka*, *iy^e* – *jeź*.

2. Вимова носових голосних *a*, *e*:

а) носовий заднього ряду вимовляється як:

– *u*, *o*: *ksuška* – *książka*, *guś-guś*;

– *un*, *on*, *un*: *puntek* – *piątek*, *pińondze* – *pieniądze*, *zump* – *ząb*, *žunda^u*- *žadat*;

– у кінці слова – як сполучення *um*, *om*: *b’erom* – *biorą*, *nogum* – *noga*;

б) носовий переднього ряду вимовляється як:

– *y*, *y^e*: *gyśi* – *gęsi*;

– *yn*, *ym*: *dymbovy* – *dębowy*, *rynka* – *ręka*;

– в кінці слова *e* вимовляється як *y* або *e*: *ćely* – *cielę*, *żime* – *zimę*; *vidze* – *widzę*, *śe* – *się*;

– *a* в кінці слова вимовляється як *um*, *um*: *nogum* – *noga*, *sum* – *są*;

в) *a*, *e* > *o*: *p’otka* – *piątka*, *goska* – *gąska*, *goś* – *gęś*;

г) *e* > *a^eN*: *p’a^eńć* – *pięć*, *za^emby* – *zęby*, вимовляється так, як *z brata^em* – *z bratem*; *ta^em* – *tam*;

д) деназалізація носових *a*, *e*: *zeby*- *zęby*, *zâp* – *ząb*;

е) *e* > *a*, *y^e*: *m’ąso*, *m’y^eso* – *mięso*;

є) в кінці слова **q > o, u, um**: *v'idzo, v'idzu, v'idzum – widzq*;

ж) **q > i** або в **ě**: *ciŋqɔc – ciqŋqɔc; celëca – cielećca ; pjęc – pięc; krově – krowę*.

3. Вимова у та і:

а) **y** та **i** розрізняються;

б) особлива вимова у після **s, z, c**, після цих звуків фіксується **i**: *kozi, vozi, sito, sić*;

в) наявність **i** після **r**, що отвердів: *griby – grzyby* (український вплив, наприклад, назва міста *Grybów*);

г) змішування **i** та **y** в **yⁱ** або **i**: *žebi > žeby; ryⁱba, riba – ryba; gryⁱp, grip – grzyb*;

д) **y < e** вживається і після твердого, і після м'якого приголосного: *b'yda – bieda; śn'yg – śnieg*;

е) **y** та **i** збігаються: *bidyо – bydło*.

4. Характер наголосу: паракситонічний, ініціальний, рухомий.

Консонантизм

1. Вимова **l, l', l'**:

а) перехід **l > u**: *byu – był; do^u – dał, ɥapal'i – łapaliu*;

б) на місці **l** і **l'** вимовляється як один звук типу середньоєвропейського **l**: *lo^ue – ludzie; do^ul-dał*;

в) отвердіння **l'** перед **i**: *lës – lis*;

г) збереження зубної якості **l** і наявність його м'якого корелята **l**: *był – byliśmy*;

д) занепад **l**: *dugo – długo*.

2. Вимова **z, c, s; ž, č, š** та **ź, ć, ś**:

а) наявність мазуріння – “mazurzenia”, тобто переходу **ź, cz, sz, dź** в **z, c, s, dz**: *zaba – żaba, carny – czarny, safa – szafa, dzungla – dżungla*;

кашубіння – “kaszubienia”, тобто переходу **ź, ć, ś, dź** в **z, c, s, dz**: *cerp'ec – cierpieć; dziecko – dziecko; sano – siano, bylismy – byliśmy*;

б) немає мазуріння.

3. Вимова **k, g** та **k', g'**:

а) наявність опозицій **k', g' ~ k, g** перед голосними переднього ряду: *tak'e dróg'e, na drogę*;

б) відсутність опозиції *k'e ~ ke, g'e ~ ge* та їх змішування або у твердому варіанті, або у м'якому: *kedi* – 'kiedy', *mogę* – 'mogę' або *k'edi, mog'e*;

в) перехід *k'e, k'i, g'e, g'i* в *c'e, ci, dże, dzi*: *dyudże* – 'długie', *dzipći* – 'gibki'; *c'ij* – *kij*;

г) м'які *k', g', x'* перед етимологічним *a*: *matk'a, drog'a, sox'a*;

д) перехід кінцевого *x* в *k* або в *f*: *grok* – 'groch', *dak* – 'dach', *tyk nuk* – 'tych nog', *tyf nuf* – 'tych nog', *nik* – 'nich', *staryk* – 'starych'.

4. Наявність на місці *sj, zj, cj* м'яких *ś, ź, ć*: *l'ekća* – 'lekcja', *paśa* – 'pasja'.

5. Наявність дзвінкого звука і фонем *h*: *honor* – *chonor*.

6. Вимова *rz*:

а) збереження архаїчної вібрації в *ř*:

rz > rž: *rżeka* – 'rzeka', *morże* – 'morze'; *przeszła* – 'przeszła';

б) *r > ś / ź*: *żyka* – 'rzeka';

в) інші варіанти вимови *rz < r'*.

7. Вимова губних:

а) асинхронічна вимова еквівалентів літературних м'яких губних перед всіма голосними, крім *i* та *y*:

p' – pj: *p'jasek* – 'piasek', *p'jivo* – 'piwo';

b' – bj: *b'jały* – 'biały';

m' – mj: *m'jasło* – 'miasto';

w' – wj: *wjonek* – 'wianek';

б) *m' > mn'*: *mniasto* – 'miasto';

mie > mnie: *mniedz'w'edź* – 'niedźwiedź'.

в) які інші варіанти вимови губних спостерігаються в даній місцевості?

8. Відсутність зривності у відповідників *dj* і *d'*: *saza* – 'sadza', *nąza* – 'nędza', *na noze* – 'na podze';

9. *ń* замінюється в *j*: *kojski* – 'koński', *rajski* – 'rański'; *e* кінці слів *koj* – 'koń', *kojsi* – 'końsi'. Чи є інші варіанти вимови *ń*?

Б. Спостереження за сучасним станом місцевого мовлення, його взаємодія з літературною мовою на фонетичному рівні

1. Які діалектні фонетичні явища найбільш показові для досліджуваної місцевості: а) у системі голосних; б) у системі приголосних?
2. Яка вимова голосних (дифтонгічна чи монофтонгічна) більше поширена у цій місцевості?
3. Чи має місце явище зміни 'e >'o; ě>'a у мові мешканців досліджуваного вами населеного пункту?
4. Які наслідки історичних *or, *ol на початку слова перед приголосними у цьому говорі? Які наслідки змін історичних *or, *ol, *er, *el у середині слова між приголосними?
5. Який звук чи звукосполучення знаходимо на місці r, l?
6. Чи спостерігається явище редукції голосних у ненаголошеному складі? Подайте приклади.
7. Чи впливає (і яким чином) на вимову голосних і приголосних україномовне середовище?
9. Який характер наголосу на цій території?
10. Особливості якого діалекту (великопольського, малопольського чи мазуріння) відзначаються у цій місцевості?
11. Чи помітно відрізняється мова місцевої інтелігенції, сільського активу і місцевих жителів у фонетичному плані? Яким чином? Наведіть приклади.
12. Які літературні фонетичні особливості ви відзначили у мові представників старшого покоління, носіїв діалектного типу мовлення?
13. Чи спостерігаються “середні” звукотипи між співвідносними діалектним і літературним варіантом?
14. Які фонетичні особливості характерні тільки для досліджуваної вами місцевості?
15. Яким чином впливає україномовне середовище на вимову палатальних приголосних ź, ć, ś?
16. Чи спостерігаються явища регресивної і прогресивної асиміляції?

Розділ II. МОРФОЛОГІЯ

А. Морфологічні явища в граматичній будові польських говорів

Іменні частини мови

1. Чи розрізняють чоловічоособові і нечоловічоособові форми у іменників?
2. Наявність опозицій *e - y / i* в Р. однини жіночого роду.
3. Чи вимовляють закінчення **-am** у Д.в. множини (*žnam, žnam*) замість звичайного **-om**: *ženom, žonom*.
4. Закінчення **-ov'u** як контамінація закінчень **-u** і **-ov'i**. Фонетична реалізація: **-oju, -ozu, -ov'u**: *vozoju, bratozu*, або **-ev'i** у позиції після твердих приголосних: *synev'i, zydev'i*.
5. Чи спостерігається відмінковий синкретизм іменників середнього роду на ***bje** (Н., Р., Д., М. однини: *zboži, kazańi*) або відмінювання лексем прикметникового типу: *roduóře, roduóřeti*.
6. Чи вживається закінчення **-e** < **-em** у О.в. однини: *brate* – 'bratem', *psę* – 'psem'; **-om** < **-em**: *bratom, psom*.
7. Чи спостерігається явище випадання *e* в суфіксах **-ek, -ec** у іменників чоловічого роду: *parobek* > *parobk*; *łokieć* > *lokс*;
8. Як вимовляються закінчення прикметників чоловічого і середнього родів **-ego** у Р.в. однини як **-eg^o, -eюо, -evo, -уго** після твердих приголосних і **-ego, -igo, -'ygo** після м'яких приголосних: *jednygo, dobrevo, dobreg^o, dobreюо; tak'igo, tak'evo, t'ego, ego*.
9. Наявність форми **dva** для всіх родів: *dva kozi, dva okna, dva vozi*.

Дієслово

1. Наявність закінчень **-ech, -ek** у 1 особі однини поряд із звичайним **-em**: *miałem* > *malech, byłem* > *byłek*.
2. Наявність в 1 особі множини закінчень **-ma, -me, -m, -va** поряд із звичайним **-my**: *n'esemy, n'esymy, mogemy; ńesema, ńeseme, ńeśim, neseva, nosiva, nośva*.
3. Наявність у 2 особі множини закінчення **-ta** поряд з літературним **-cie**: *xiodzita, xioćta, ńeśeće*.

4. Розрізняють чи не розрізняють чоловічоособову та нечоловічоособову форму?
5. Наявність аналітичних форм минулого часу: *ja kup'it', tu kup'it'i*.
6. Вживання форми *jest* і у множині: *oni jest* замість *oni są*;
7. Наявність форм аориста 1 особи однини *bylex* і 1 особи множини *bylixmy //tu byli*.
8. Яким чином утворюються дієприкметники і дієприслівники?
9. Які закінчення має інфінітив: *ć, cz, c*?

**Б. Спостереження за сучасним станом місцевого мовлення,
його взаємодія з літературною мовою на морфологічному рівні**

1. Які діалектні морфологічні явища найбільш характерні для місцевого діалекту у відмінюванні іменників, прикметників, займенників та числівників?
2. Порівняйте співвідносні діалектні і літературні форми іменників, прикметників, займенників, дієслів.
3. Які зміни пройшли чи проходять на морфологічному рівні?
4. В яких жанрах мовлення фіксується переважне вживання літературних, а не діалектних закінчень? Наведіть приклади. Які закономірності тут спостерігаються?
5. Наведіть приклади (якщо є) паралельного вживання діалектних і літературних варіантів в одних і тих же морфемах (закінченнях) або навіть у одних і тих же словах у мові окремих представників культурно-вікових груп або у мові тієї ж особи. Спробуйте пояснити, коли вживається діалектний ¹⁷ варіант, а коли – літературний.
6. Які літературні форми (закінчення) у відповідності з діалектними ви відзначили у мові представників найстаршого покоління? В яких типах мовлення?
7. Як оцінюють співвідносні діалектні і літературні морфологічні варіанти самі носії говірки?
8. Які нові перехідні явища, що виникли в результаті взаємодії діалекта і літературної мови, ви помітили?
9. Яким чином передається на письмі діалектна мова, чи зберігаються правила правопису?

ЛЕКСИКА

А. Словниковий склад діалектного типу говорів.

Питальник для збирання матеріалу з лексики

1. Як називають представників тваринного світу: *skorzec* – шпак, *bogiuwoła*, *zofija*, *wilga*, *wywielga* – іволга, *petronelka*, *pietruk*, *boża krofka*, *zezulka* – божя коровка, *szczupak* – щука, *basa* – корова, *wąsionka*, *waka*, *gąska*, *gąsienica*, *liszka* – гусениця, *kokot*, *piejak*, *kogut* – півень, *čura* – кінь, *gula*, *gularz* – індик, *gąszczak* – гусак, *proszczak* – свиня, *dobytek*, *gawieź* – велика рогата худоба, *cap* – цан, *osva* – оса, *kacoperz*, *mętoperz* – летюча миша.
2. Назви, пов'язані з рослинним світом: *modrak* – волошка, *macoszki* – анютині очі, *strzemcha*, *strzempka* – черемха, *kosciupki*, *tarki* – плоди шипшини, *hućki* – бузина, *koszczki* – хвоц, *bedki* – гриби, *perki* – картопля, *świętojańki*, *smaroda* – смородина, *korbal* – гарбуз, *karpiele* – рина, *drystki* – дрібні сливи, *sokora* – чорна тополя.
3. Назви продуктів, приправ і слова, що пов'язані зі смаком: *młodzie* – дріжжі, *okrasa*, *otasta* – жир, *wodzianka* – пісний суп на воді. Назвіть інші продукти.
4. Як називають частини тіла людини і тварин: *czoło*, *łusina* – чоло, *śpiki* – виски, *dydki* – груди, *giczale* – ноги, *letkie*, *lekie* – легені, *wątpię* – внутрішні органи, *żsoka*, *policka* – щока, волосся, *żensy*, *kłipy* – вії, *lalka*, *rapienka*, *słowesek* – зіниця. Як називають руки і зап'ястя? до ліктя? до плеча? ноги: до коліна? вище коліна?
5. Як називають предмети щоденного вжитку? Назва посуду: *węborek* – відро, *chochła* – супова ложка, *miska* – тарілка, миска, *laska* – решітка для сушіння плодів, *diska* – велика кругла. корзина. Як називають посуд, у якому замішують тісто? Чим накривають тісто? Чи є глиняний посуд? Як його називають? Для чого його використовують?
6. Назва господарських предметів, будівель, знарядь праці і под.: *ratyk* – місце в стайні для телят, *brodło* – купа соломи, *szabaśnik* – ніч для випічки хліба, *skrobaka* – стара мітла, *przeźradko* – дзеркало, *styrta* – стіг сіна, *obartel*, *ryczan*, *kołowrot* – частини возу, *rociasek* – знаряддя для вигрібання гарячого вугілля, *ratyczki* – сірники, *sklep* – підвал, *posoba*, *posowa*, *rowała* – стеля, *bojewica* – мік.

7. Як називають у досліджуваній місцевості хату, жилі кімнати, кухню, господарські будівлі? знаряддя праці?
8. Чи впливає на формування діалектної лексики україномовне середовище? Які українізми зустрічаються в діалектах?
9. Запишіть найбільш вживану розмовну лексику.

Б. Ономастика

1. Які види населених пунктів на території, яку заселяють етнічні поляки і лемки?
2. Запишіть назви місцевих сіл, селищ, поселень, міст і т.д. Чи перейменовувалися вони? Коли? Яка була їх попередня назва? З чим це пов'язано?
3. Які назви господарств, спілок і т.п. в системі топонімів?
4. Як називаються водні об'єкти на території регіону, де компактно проживають поляки, лемки? Їх географічні назви?
5. Які особливості походження цих назв?
6. Запишіть назви площ, ринків, частин населених пунктів. Які відойконімічні творення переважають (прикметники, назви жителів і ін.)?
7. Яку назву носять вулиці? Скласифікуйте їх за семантикою. Яка структура цих назв?
8. Чи проходило перейменування вулиць? У зв'язку з чим? Поясніть походження деяких назв.
9. Які особливості передачі польських назв українськими буквами?
10. Інші назви в цій місцевості?
11. Як відмінюються топоніми? Чи присутня варіантність?
12. Чи впливає двомовність на певні назви? Яким чином?
13. Які прізвища, прізвиська, вуличні клички, імена представлені в конкретному населеному пункті?
14. Які з них польського походження?
15. Описати клички домашніх тварин. Які з них найбільш поширені?

16. Описати специфіку мікротопонімії конкретної місцевості.

Схема аналізу тексту

1. Фонетичні явища у досліджуваній говірці: наявність чи відсутність мазуріння; дзвінка чи глуха вимова приголосних у кінці слова перед сонорними, *v* та *j*.

2. Особливості вимови голосних у польських діалектах:

а) вимова голосних на початку слова: наявність чи відсутність прелабіалізації, преїотації, придиху;

б) вимова відповідників довгих голосних *a*, *o*, *e* та *ó*;

в) вимова носових голосних: як у літературній мові, їх відсутність, звужена чи широка вимова носових, заміна носових голосних сполученням голосних з носовим приголосним, заміна сполучень голосних з носовим приголосним носовими голосними, інший варіант;

г) ізоголоса *i*-у: змішування *i* та *y*, як у літературній мові, вимова *y* на місці етимологічного *e*, інший варіант;

д) відповідники складотворчих голосних *r*, *l*;

е) вимова початкових *ra-*, *re-*, *ja-*, *je-*;

е) тип наголосу.

3. Особливості вимови приголосних:

а) вимова м'яких губних приголосних: асинхронічна, синхронічна; характер палатального компоненту;

б) наявність відповідника *r'* (*rz*, *rž*, *r'*);

в) вимова *ł*, *l*, *l'*;

г) вимова груп *śr*, *źr*;

д) вимова задньоязикових *g*, *k*; вимова м'яких *g'*, *k'*;

е) вимова давньопольського *x* у кінці слова (його збереження або перехід у *k* або *f*).

4. Морфологічні особливості:

а) наявність або відсутність категорії чоловічої особи як лексико-граматичної категорії у іменників, прикметників, родових займенників, порядкових числівників;

б) чи є діалектні відмінності у категорії числа? Чи вживаються давні закінчення двоїни?

в) яке закінчення мають іменники чол. роду в О.в. однини? Д.в. множини? Чи зберігається властиве для польської мови закінчення *-om*?

г) чи вживаються прості форми минулого часу? Які закінчення мають дієслова минулого часу?

д) які закінчення запозичені з української мови?

5. Лексичні особливості:

а) чи є вплив української мови на лексику у досліджуваній території? Виписати слова запозичені з української мови;

б) виписати слова із текстів орфографічно і фонетичною транскрипцією з наголосом, відповідно до тематичних груп; спостереження над загальноновживаною побутовою лексикою та ономастикою (назви поселення та житла; назви інтер'єру та його елементів, народного одягу, їжі та продуктів харчування, видів господарської діяльності, родинних понять, звичаїв та обрядів і под.);

в) записати випадки, коли немає реалії, зазначеної у питальнику або немає назви для наявної реалії;

г) записати виявлені додаткові лексеми із поясненням їх значення;

д) виписати виявлені характерні фразеологізми, прислів'я, приказки орфографічно і спрощеною фонетичною транскрипцією із тлумаченням їхнього значення.

ЕТНОГРАФІЯ

Відомості про етнографічні предмети

1. Прізвище, ім'я, по батькові, національність власника.
2. Час і місце придбання предмету.
3. Назва предмету, місцева назва його і окремих його частин.

4. Матеріал, з якого виготовлено предмет, шляхи його придбання або методи виготовлення.
5. Призначення і використання предмету.
6. Історія предмету, його легенди, зміна його функцій, форми, використання.
7. Середовище побутування предмету.
8. Розміри предмету, його опис.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

ПОСЕЛЕННЯ ТА ЖИТЛО

ПОСЕЛЕННЯ

1. Назва поселення (із вказівкою на всі старі назви, якщо вони були: село, хутір, виселки, селище, місто). Історія його назви.
2. Час виникнення чи заснування, на якій землі виникло.
3. Хто проживає в цьому поселенні? Записати прізвище, ім'я, по батькові, родинні відносини, вік, національність, рід заняття і под.
4. Розмір земельної площі цього поселення. Як і коли проходив перерозподіл землі і вказати причину (розподіл між родичами, проведення земельної реформи і под)?
5. Розміри присадибної ділянки разом із забудовою, садом і под.
6. План земельної ділянки і забудови.
7. Відомості про форми організації сільського господарства.
8. Тип забудови поселення: багатодвірне чи малодвірне, вуличне, безсистемне, безсистемно-вуличне, радіальне, квартальне, гніздове, кругове, рядове.

ЖИТЛО

1. Місцева назва жилого приміщення.
2. Час побудови.
3. Хто будував: назвати майстрів.
4. Тип двору: відкритий (вільна земельна ділянка, прилегла до житла та господарських споруд, не накрита дахом); із зв'язаними будівлями; з незв'язаними будівлями; з частковим взаємозв'язком.

5. Характер взаєморозташування житла і господарських споруд: вільний, однорядний, Г-подібний, П-подібний, замкнений, змішаний. Причини такого розташування: характер місцевості, розмір подвір'я, земельної ділянки, інші причини.
6. Розміщення житла відповідно до вулиці: віддалене, наближене, безпосереднє (двір з проїздом, глибокий двір).
7. Складові частини жилого будинку.
8. Число поверхів, форма даху.
9. Матеріал (дерево, цегла, каміння, бетон і т.п.). Чим покритий дах?
10. З якого матеріалу зроблена підлога? Пофарбована чи ні? В який колір?
11. Кількість жилих кімнат, їх назва і призначення. Нежилі кімнати. Наявність прибудов: ганок, піддашшя, піддашок та ін. Як вони називаються у цій місцевості?
12. Наявність підсобного приміщення для зберігання продуктів, реманенту, сезонного одягу та ін.

ІНТЕР'ЄР ТА ЙОГО ЕЛЕМЕНТИ

1. Дати характеристику внутрішнього планування житла.
2. Що є центральним у інтер'єрі кімнат?
3. Чи присутній так званий "святий кут", у якому розміщували ікони? Чим прикрашені ікони: рушниками, тканиною, цілющим зіллям та квітками, лампадкою?
4. Де розташовано стіл? Чи має це певне значення?
5. Наявність печі. Як називають піч? Де розміщена? Який вигляд мала піч?
6. Чи є полички для посуду: мисник, судень, інші назви?
7. Якими освітлювальними пристроями користуються?

ГОСПОДАРСЬКИЙ ДВІР

1. Які найбільш характерні споруди сільського двору були: хлів, стайня, куча, курник; клуня, стодола; комора, повітки, шопи, інші назви?
2. Інші господарські споруди двору: млин, олійниця, коптильня, сушарня, колиба, інші. Стаціонарні чи пересувні?

3. Чим огорожено подвір'я: плотом, тином? З чого зроблена огорожа?
4. Наявність воріт, брами?
5. Чи є на подвір'ї криниця?
6. Інші особливі споруди і прибудови.

НАРОДНИЙ ОДЯГ

1. Локальні особливості народного одягу.
2. Основні елементи чоловічого і жіночого вбрання: назва речей, основні елементи; матеріал; колір; форма покрою.
3. Чи відрізняється одяг селян і городян?
4. Чи був повний комплекс чоловічого селянського одягу? жіночого одягу?
5. Які давньослов'янські елементи одягу збереглися? (Поясний одяг у вигляді смуги: опинці, горботки; вузька орнаментна запаска. Верхній одяг у вигляді гуні, манти, опанчі). Головні убори: написати відповідні назви.
6. У чому відчувається вплив польської культури? Наявність яскравочервоних жупанів, які носили пани, або жупанів сірого кольору, які носила дрібна шляхта. Інші особливості.
7. З якої тканини пошитий одяг? Чим прикрашався?
8. Як називався верхній одяг?
9. Чи був спеціальний одяг для певних обрядів?
10. Які прикраси одягали у святкові дні?
11. Яке взуття носять у цій місцевості? Форма, матеріал, наявність прикрас.
12. Види взуття. Чи відрізнялось святкове і буденне взуття?
13. Місце зберігання одягу і взуття.
14. Пошиття і ремонт одягу. Дати опис цих процесів.

ЇЖА ТА ХАРЧУВАННЯ

1. Назвати продукти харчування у цій місцевості. Які з них є характерними тільки в цій місцевості?
2. Чи створюються харчові запаси? Які саме? Які способи зберігання?
3. Чи використовують такі способи, як соління і квасіння? Які овочеві продукти

солять і квасять?

4. Чи заготовляють сушені фрукти? Які саме? Яким способом це роблять?

5. У якому вигляді зберігають м'ясо? Які страви з м'яса вживають? Яке м'ясо вживають більше: свинину, телятину, баранину чи інше? Чи є м'ясо заборонене: яке і в який час?

6. Які продукти виготовляють з молока? Як довго вони зберігаються? Як виготовляють сир? Який саме? Де його зберігають? Чи виготовляють масло? Яким способом? Де його зберігають?

7. Чи продають молоко і де: на базарі, сусідам?

8. Як називається молочний посуд?

9. Чи вживають рибу в цій місцевості? Яку саме? Де її беруть? У якому вигляді їдять? Як її зберігають?

10. Які вироби виготовляють з муки? Із яких зернових культур одержують муку? Яким способом? Який хліб – пшеничний чи житній – переважно печуть? Які святкові види виробів з тіста в досліджуваній місцевості виготовляють? Чи печуть обрядові вироби: калачі, коровай і под.? Чи є спеціальні вироби на весілля? на поминки? на хрестини? на уродини? Які саме?

11. Які страви переважно готують на весілля? на поминки? на хрестини? на кожен день? Хто їх готує?

12. Які напої виготовляють в домашніх умовах?

13. Які городні культури вирощують в даній місцевості?

14. Які гриби збирають? Місцеві і загальноприйняті назви грибів. У якому вигляді їх зберігають зимою? Спосіб приготування грибів і грибних страв. Як називаються страви з грибів?

15. Які ягоди збирають в даній місцевості? Хто їх збирає? У якому вигляді їх вживають? Які страви з них готують? У якому вигляді заготовляють на зиму?

16. Які рослини вживають в їжу? З яких варять чай? Які вживають з метою лікування? Як саме?

17. Які фрукти, овочі властиві тільки для цієї місцевості?

18. Описати і подати місцеві назви посуду для зберігання харчових продуктів.

Який посуд використовувався частіше? Чи поділяється посуд на святковий і буденний?

19. Чи існують харчові заборони? У зв'язку з чим?

20. Чи зберігається режим харчування?

ЗАНЯТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

ЗЕМЛЕРОБСТВО

1. Які види господарської діяльності поширені у цій місцевості?

2. Які галузі землеробства – рільництво, городництво чи садівництво – розвиваються на цій території?

3. Яким чином поділялася земля і яка система землеробства використовується: двопільна, трипільна чи багатопільна?

ДУХОВНА КУЛЬТУРА

ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ І ЗВИЧАЇ

1. Яким чином здійснюється у цьому поселенні управління? Назвати всі його структури.

2. Яка роль інтелігенції (вчителів, лікарів) в організації життя поселенців?

3. Які книги читають (Біблію, молитвенник, Євангеліє, іншу літературу)?

4. В яких сім'ях частіше купують книги?

5. Які казки найбільш популярні серед дітей?

6. Де беруть книги (у бібліотеці, вчителів, знайомих, у церкві)?

7. Які газети і журнали читають?

8. Яким чином вирішуються питання, пов'язані з земельною власністю?

9. Які форми власності присутні у цьому поселенні?

10. Які форми взаємодопомоги існують? (Толока, взаємовідробіток).

11. Як організовується громадське дозвілля? Які форми відпочинку?

12. Чи існують певні традиції? Які саме?

13. Як проводить своє дозвілля молодь? Чи існують певні норми поведінки дівчини? Хлопця? Чи існують пережитки? Які саме? Опишіть.

14. Які традиції зберігаються і передаються з покоління у покоління?
15. Як проходить обряд уродин і хрещення? Хто має бути присутній? Де хрестять? Що особливого в цьому обряді?
16. Як проходить обряд заручин? весілля? Чи обов'язкова присутність своїх свідків? Як їх називають у цій місцевості? Опишіть особливі відмінності весілля у польській сім'ї.
17. Які календарні свята відзначають? Як саме?
18. Які релігійні свята відзначаються найбільшим багатством обрядових дій і звичаїв?
19. Як називається обрядова верба, яку приносять з церкви у Вербну неділю? Як використовують її? Чи має вона магічну силу?
20. Як готуються до Великодня? Що зазвичай роблять у Страсний або Чистий четвер? У Страсну п'ятницю? Чи випікають пасхи? Як вони називаються у цьому поселенні?
21. Які традиційні дитячі, парубоцькі, дівочькі, змішані і загальні ігри популярні?
22. За яким обрядом відправляється святкова літургія у церкві?
23. Які національні елементи присутні в обрядових церемоніях?
24. Коли святкують Різдво Христове? Як називають вечір перед Різдвом? Хто ходив колядувати?
25. Які традиційні страви готують на свят-вечір? Чи є обов'язкові страви? Чи має значення кількість їх? Чи має це якесь символічне значення?
26. Як називають свята Трійці? Які традиції зберігаються у цій місцевості (обмаювання гілками і ярими, встеляння підлоги пахучими травами)? Чи провідували померлих?
27. Як і коли проводили Купальські свята?
28. Які свята пов'язують із збором урожаю, приходом і проводами зими?
29. Чи існують сімейні свята? Які саме? Місцеві назви?

СІМ'Я І РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ

1. Що було в основі укладання шлюбу: згода, змовини, зговір? Чи були при цьому довірені особи: сват, сваха чи ще хтось?
2. Які питання обговорювали на такій церемонії: час весілля, де буде жити молода пара, чим наділюють їх зі сторони молодого чи молодої? Інші питання?
3. Чи відіграла певну роль земля і придане у виборі пари? Яку саме?
4. На основі чого укладався шлюб: договору батьків, дівчини і хлопця чи були інші чинники?
5. Як проходив обряд весілля? Які національні особливості: інструменти, страви, танці, вироби з тіста, вбрання молодого і молодої тощо? Скільки днів триває весілля?
6. Як називали молоду пару в день весілля: молодий і молода, князь і княгиня чи існує інша назва? Яка саме? Як називали свідків і чи обов'язкова їх присутність у церемонії шлюбу?
7. Що дарували молодій парі у день весілля? Чи обов'язковим є прихід на весілля з хлібом, короваем, зерном і т.д.?
8. У який одяг одягалися? Чи існує традиція змінювати одяг першого дня? другого дня?
9. Які звичаї побутують у певній місцевості під час весілля: викуп молодої (у кого?), викрадення молодої, викрадення взуття молодої, розплітання коси, покривання голови молодої, розподіл короваю і т.п.?
10. Які традиційні атрибути весілля: вінки, рушники, квітки, хустини та ін.? Яке значення має обрядовий хліб?
11. Де зазвичай проживають молодята після весілля: у сім'ї чоловіка, у сім'ї дружини, окремо?
12. Як і де проходить церемонія уродин і хрестин? Присутність хресних батьків? Як їх ще називають? Скільки їх повинно бути? Чи обов'язково повинно бути попарне запрошення? Як називаються подарунки для новонародженого? Як одягають немовля для хрещення? Чи існують певні традиції? Хто тримає немовля у церкві? Інші особливості?

НАРОДНА МЕДИЦИНА І НАРОДНІ МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ

1. Чи є на досліджуваній вами території народні цілителі? Як їх називають? Яка їх роль?
2. Які хвороби найчастіше лікували народні цілителі?
3. Чи існують певні види лікувальної магії?
4. Які методи лікування застосовували народні цілителі: масаж, ванни, прогрівання, холодні обгортання, кровопускання чи інші?
5. Які рослини використовують з лікувальною метою?
6. Які ліки тваринного походження застосовуються у народній медицині?
7. Хто лікує тварин? Які саме хвороби?

ЗНАХАРСТВО І ФІТОТЕРАПІЯ

1. Чи були знахарі? Хто був знахарем – жінка чи чоловік?
2. Які функції він виконував? Чи лікував хвороби? Які саме?
3. Які табу були накладені на діяльність знахаря?
4. Які трави, рослини, камені і ін. предмети використовували знахарі при проведенні ритуалів? В яких саме?
5. Які рослини мають магичну силу і яке їх ритуальне застосування?

Література

1. Глуховцева К. Д. Діалектоносій як дискурсивна особистість. В: Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. Київ, 2014. С. 123–127.
2. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.01.1939, Wiessbaden, 1983.
4. Пелехата О.М. Ситуаційність самоідентифікації людини українсько-польського пограниччя як проблема соціолінгвістики. Мова і суспільство. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. 2018. Вип.9. С.99-107.
5. Пелехата О.М. Мовні біографії мешканців Івано-Франківська (д.Станиславова). Zeszyt naukowy prac ukrainoznawczych, Gorzów Wielkopolski, 2018. S.83-90
6. Пелехата О.М. Особливості функціонування польської мови в освітньому просторі м.Івано-Франківська (на матеріалі анкет). Zeszyt naukowy prac ukrainoznawczych. Gorzów Wielkopolski. 2019 (№3) . S. 111-119

7. Пелехата О.М. Інтерв'ювання як один з методів формування іншомовної комунікативної культури у студентів-полоністів м. Івано-Франківська. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Остріг: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 1(69), ч. 2. С. 84–86.
8. Dejna K., Gala S. Atlas gwar polskich. Warszawa, 2001. T. 2: Śląsk. 400 s.
9. Dejna K., Gala S., Zdaniukiewicz A., Czyżewski F. Atlas gwar polskich. T. 2: Mazowsze. Warszawa, 2000. 408 s.
10. Dejna K. Dialekty polskie. Wrocław. Warszawa. Kraków, 1993.
11. Dzięgiel E. Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich. Warszawa, 2003.
12. Krasowska H. Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Warszawa, 2012.
13. Zielińska A. Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim. Warszawa, 2013.

Інформаційні ресурси

1. Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe pod red. Haliny Karaś. Режим доступу: <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php>
2. Gwary polskie. Przewodnik multimedialny pod redakcją Haliny Karaś. Режим доступу: <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/>

Термінологічний словник

Asymilacja – inaczej upodobnienia fonetyczne polegają na częściowym lub pełnym dostosowaniu artykulacji danej głoski do artykulacji głosek sąsiednich. U. może zachodzić w grupie głosek wewnątrz jednego wyrazu (u. wewnątrz- wyrazowe) lub na granicy dwu sąsiadujących wyrazów (u. międzywyrazowe). U. jest postępowe (progresywne), jeżeli następuje pod wpływem poprzedzającej głoski; historycznie rzecz biorąc efektem postępowego u. pod względem dźwięczności jest pol. wymowa typu *wszy kszaki* – 'trzy krzaki', *tfoja śfeca* – 'twoja świeca'; na u. postępowym polegała III palatalizacja. U. jest wsteczne (regresywne), gdy zachodzi pod wpływem następującej

głoski. We współczesnym jęz. pol. występują jedynie u. wsteczne. Mamy tu:

1) u. pod względem dźwięczności – w wewnątrzwyrazowych grupach spółgłoskowych nie zakończonych na spółgłoskę półotwartą o dźwięczności lub bezdźwięczności całej grupy decyduje dźwięczność lub bezdźwięczność ostatniej spółgłoski w grupie: 'prośba' wym. *proźba*, 'grośba' wym. *groźba*, 'krzywda' wym. *kszyvda*, 'babka' wym. *bapka*, 'zbawczy' wym. *zbafcy*. Ubezdźwięcznieniu ulegają również spółgłoski półotwarte w otoczeniu spółgłosek bezdźwięcznych: *mentrcy* – 'mędr^{cy}'.

2) u. pod względem miejsca artykulacji: śśad^uy – 'zsiadły', l'ist – w liśće, fatal'izm – fatal'izm'e, jasny – jaśńeć, tszeba, drzemać; okna – okenko; *zmiękczenie spółgłosek przed i, j* – vysok'i, nog'i, apat'ja, rac'ja;

3) u. pod względem sposobu artykulacji (stopnia zbliżenia narządów mowy) – ztrata zwarcia głoski nosowej w typie *kojski* – 'koński', *travai* – 'tramwaj', *benzyna* – 'benzyna'; asymilacja (przekształcenie w spółgłoskę zwartoszczelinową) spółgłosek zwartowybuchowych przed szczelinowymi w typie *tszeba*, *drzevo*; rozsuniecie artykulacyjne w typie *v'es* – *v'ejski*.

Asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich – spółgłoski wargowe miękkie mają dwa miejsca artykulacji, gdyż biorą w niej udział wargi i środek języka. Ich wymowę charakteryzują więc dwa ruchy artykulacyjne: zwarcie warg lub szczelina między górnymi zębami a dolną wargą oraz podniesienie środka języka ku podniebieniu twardemu. Jeżeli ruch warg odbywa się jednocześnie z ruchem wznoszenia się środka języka ku podniebieniu twardemu, wówczas wymawiane są synchronicznie, tzn. jednocześnie, jako *p'*, *b'*, *m'*, *w'*, *f'*, np. *p'ić*, *b'ić*, *m'asto*, *w'ara* (zgodnie z nowszymi badaniami taka wymowa należy już do przeszłości). Jeżeli ruch języka jest opóźniony w stosunku do artykulacji warg, wówczas ich wymowa jest asynchroniczna (rozłożona). Na skutek tego wyodrębnia się po spółgłosce wargowej element palatalny w postaci szczeliny. Najczęściej występuje tu jota, tj. słyszymy *pj*, *bj*, *mj*, *wj*, *ff*, np. *pjić*, *bjić*, *mjasto*, *wjara*. Element palatalny nie wszędzie jest artykułowany jednakowo. W zależności od kształtu szczeliny może on przybierać postać *ś*, *ź* lub *sz* ' *ź*' czy też *ch* ' *h*', a w wypadku spółgłoski nosowej – *ń*. Wymowa spółgłosek wargowych miękkich typu:

ps'asek, bz'ały, ofs'ara, wz'ara; mn'odu, mn'asto, mn'ejsce, w z'emni, c'emnie itp. charakteryzuje gwary tzw. Mazowska dalszego, w tym także gwarę kurpiowską, oraz Kociewia. Wymowa rozłożona typu *pch'asek, bh'ć, wh'ino, Kurpch', ofch'ara* jest głównie północno-mazowiecka i mazurska. Wymowa typu *psz'asek, bz'ałyⁱ, ofsz'ara (os'ara), wz'ara (z'ara)* panowała na Warmii. Może też dochodzić nie tylko do zachwiania jednoczesności artykulacji omawianych spółgłosek, ale także niekiedy nawet do osłabienia i zaniechania jednego z dwu ruchów artykulacyjnych. Efektem tego może być albo uproszczenie grup spółgłoskowych powstałych w wyniku asynchronicznej wymowy spółgłosek wargowych miękkich, przez zaniechanie wargowości, np. *z'aneł, s'gurka, n'ałyⁱ (wianeł, figurka, miały)*, albo stwardnienie spółgłoski wargowej w grupach *św', ćw', dźw'* i spółgłoski nosowej *m'*, zwłaszcza w końcówce *-ami > -amy*, powstałe również przez etap uproszczenia (np. *śwj // śwś > św*, stąd *śwat, śwynia*).

Dialektologia – dział językoznawstwa zajmujący się gwarami i dialektami, ich właściwościami gramatycznymi i leksykalnymi, pochodzeniem i wzajemnymi stosunkami. W wyniku badań powstają opisy poszczególnych gwar i dialektów, ujmuje się całościowo zróżnicowanie dialektalne języka lub grupy języków pokrewnych, opracowuje się atlasy i słowniki gwarowe. Dialektologia historyczna odtwarza podziały dialektalne w przeszłości.

Dialekt – mowa ludności wiejskiej określonej dzielnicy, regionu. Dialekty występujące na obszarze Polski różnią się zarówno od języka polskiego, jak i między sobą pewnymi właściwościami językowymi – fonetycznymi, fleksyjnymi, składniowymi, słowotwórczymi i leksykalnymi. W odrębnie d. wyróżnia się często podrzędne w stosunku do nich odmiany językowe, nazywane zwykle gwarami. Badaniem dialektów zajmuje się dialektologia.

Dialektyzm – element językowy (wyraz, forma wyrazu, konstrukcja składniowa, zwrot) charakterystyczny dla pewnego dialektu lub gwary. D. dzielą się na: fleksyjne, składniowe, leksykalne i słowotwórcze.

Dialektyzm fleksyjny to gwarowa forma wyrazu: *naju, waju, pojedziem* zamiast *nam, wam, pojedziemy*.

Dialektyzm fonetyczny to gwarowa postać (wamawianiowa) wyrazu, np. *ptok*, *trówa*, *mlyko*, *syr*, *lyst*, *zyto*, *cas* zamiast *ptak*, *trawa*, *mleko*, *ser*, *list*, *żyto*, *czas*.

Dialektyzm frazeologiczny to zwrot językowy charakterystyczny dla określonego dialektu lub gwary: *stary jak chałupa*, *głupi jak małpa*.

Dialektyzm leksykalny to wyraz charakterystyczny dla danego dialektu lub gwary: *watra – ognisko (podhal.)*, *gazda – gospodarz* i pod.

Dysymilacja (odpodobnienie) jest to proces językowy polegający na powiększeniu różnicy fonetycznej między dwoma głoskami bezpośrednio lub pośrednio sąsiadującymi ze sobą w wyrazie.

Gwara ludowa – mowa ludności wiejskiej jednej, kilku lub kilkunastu wsi. Gwara ludowa różni się od języka ogólnopolskiego i mowy sąsiednich wsi pewnymi cechami fonetycznymi, fleksyjnymi, składniowymi i leksykalnymi. Gwara oznacza coś mniejszego.

Interferencja językowa – przenoszenie wzorów i elementów jakiegoś systemu językowego do innego. Do interferencji dochodzi często przy zetknięciu się dwóch odrębnych języków i może to dotyczyć zarówno procesów fonetycznych, jak i morfologii, składni, słownictwa, np. w polszczyźnie w wyniku tego zjawiska pojawił się pod wpływem języków wschodniosłowiańskich przyrostek *-icz/ewicz/owicz* zamiast staropolskiego *-ic/ewic/owic*. Proces przenoszenia obcych elementów, struktur językowych znany jest we wszystkich językach, choć jego natężenie może być różne. Szczególnie widoczny jest w językach narodów, które znajdują się w ściślejszych kontaktach kulturowych, handlowych (niekoniecznie języki te muszą być spokrewnione). Ze zjawiskiem interferencji spotykamy się też często wśród ludzi akcentowanie przedostatniej sylaby we wszystkich wyrazach, również obcego pochodzenia: *gramatyka*, *taktyka*, *fizyka*; w formach czasu przeszłego: *robiliśmy* i trybu przypuszczającego: *napisalibyśmy*. W słowotwórstwie innowacją jest odstępowanie od tworzenia przy pomocy przyrostków nazwisk kobiet: *pani Nowak* żarn. *pani Nowakowa*, *(panna) Nowakówna*, *pani Zaręba* żarn. *pani Zarębina*, *(panna) Zarębiana*. We fleksji - nieodmienianie nazwisk: *Panu Janowi Kowalski* żarn. *panu Janowi Kowalskiemu*. W składni pojawienie się form *oszczędzać prąd*, *światło* żarn.

oszczędzać prądu, światła. O wiele częściej niż w języku ogólnym innowacje występują w gwarach, posługujących się głównie językiem mówionym i nieposiadających skodyfikowanej normy. Jedną z innowacji gwarowych jest zanikanie kategorii rodzaju męskoosobowego: *Pracowite chłopcy kosili trawę żarn. Pracowici chłopci kosili trawę*.

Kategoria męskoosobowości – kategoria gramatyczna o charakterze semantycznym i fleksyjnym, w języku polskim związana z rzeczownikami, przymiotnikami, niektórymi zaimkami, formami czasownika i liczebnika, będąca odzwierciedleniem w języku postrzegania rzeczywistości w kategoriach płci męskiej, której powstanie było związane ze stosunkami społecznymi panującymi w dawnej Polsce.

Narzecze – jednostka terytorialna i etniczna większa niż dialekt czy gwara.

Redukcja to osłabienie wymowy lub całkowity zanik jakiegoś dźwięku czy połączenia dźwiękowego. Redukcja może charakteryzować określone typy form gramatycznych i w ten sposób stanowić część alternacji.

Regionalizm – wyraz lub jakikolwiek inny element językowy (cecha wymowy, forma gramatyczna, konstrukcja składniowa) o zasięgu użycia ograniczonym do części obszaru danego języka narodowego; w przeciwieństwie do form dialektalnych i gwarowych r. występują również w mowie warstw wykształconych, np. w Warszawie mówi się *kartofle*, w Krakowie – *ziemniaki*, w Poznaniu – *pyrki*.

Regionalne odmiany polszczyzny – to terytorialne warianty języka ogólnego, mające oprócz wszystkich istotnych cech języka ogólnego także środki językowe charakterystyczne tylko dla danych regionów. Nie uważa się ich za błędy; są poprawnymi, dopuszczalnymi lokalnie wariantami form języka ogólnopolskiego; nie zagrażają one procesowi porozumiewania się Polaków. Przykład: w Warszawie mówi się – *doktór*, w Krakowie – *doktor*; region poznańsko-krakowski udźwięcznia końcową spółgłoskę wyrazu przed rozpoczynającą następny wyraz samogłoską lub spółgłoską *m,n,r,l,t*, np. *piez leży, róg obory*, natomiast w części warszawsko-pomorskiej w tej sytuacji następuje ubezdźwięcznienie, np. *wós rusza, brat ojca*; niektóre rzeczowniki różnią się regionalnie rodzajem gramatycznym, np. w Warszawie mamy *ten magiel*, w Poznaniu i Krakowie – *ta magiel*. Najbardziej wyraziste są różnice leksykalne: w Warszawie mówi się *napoleonka*, w Krakowie – *kremówka*; w

Warszawie *drożdżówka*, w Poznaniu – *szneka*; w Warszawie – *kaszanka*, w Katowicach – *krupniok*; ogólnopolska *czerwona kapusta* w Poznaniu nazywana jest *modrą kapustą*; w Warszawie i w Poznaniu wychodzi się *na dwór*, w Krakowie – *na pole*.

Rozpodobnienie, inaczej odpodobnienie lub [dysymilacja](#), zjawisko fonetyczne, w którym jeden z dwóch takich samych fonemów ulega zmianie (zostaje zastąpiony podobnym).

Rozszerzenie artykulacyjne, czyli wymowa samogłosek wysokich *i*, *y*, *u* przy niższej niż zwykle pozycji języka, powoduje powstanie dźwięków pośrednich między *i*, *y* oraz *e*, a także między *u* i *o* lub odpowiednich samogłosek średnich, tj. *e*, *o*. Proces ten zachodzi w gwarach przed spółgłoskami półotwartymi ustnymi *r*, *l*, *ł* i nosowymi *m*, *n*, *m'*, *ń*, a polega na upodobnieniu artykulacji samogłoski do następującej po niej spółgłoski. Rozszerzeniu artykulacyjnemu szczególnie często ulegają samogłoski *i*, *y*, przy których wymowie język może się obniżać aż do poziomu samogłoski *e*: stąd formy typu *beł*, *tele*, *gościeniec*, *mówiemy*.

Samogłoski nagłosowe w gwarach są często poprzedzone spółgłoskami protetycznymi, np. ⁱ*izba* – *izba* (prejotacja), ^o*osa* – *osa* (prelabializacja), ^h*arenda* – *arenda* (przydech).

Substrat językowy – to język pierwotny, na który nawarstwia się język ludności napływowej. Substratem językowym nazywa się też ślady języka wymarłego na określonym terytorium w mowie późniejszych mieszkańców tych ziem. Zjawisko substratu językowego może przejawiać się na wszystkich poziomach języka (w systemie fonologicznym, gramatyce, słownictwie). Gwary północno-wschodniej Polski powstały na substracie białorusko-litewskim (podobnie polszczyzna północnokresowa), a gwary pogranicza południowo-wschodniego i polszczyzna południowokresowa – na substracie ukraińskim, nowsze dialekty mieszane – na substracie pruskim. Substrat białoruski w gwarach polskich przejawia się przykładowo poprzez akanie, ruchomy akcent, twarde *r*: *reka*, *treba*, zamiast *rz*: *rzeka*, *trzeba*. O substracie językowym można mówić także w przypadku nawarstwiania się jednej gwary na drugą (ustępującą), co dotyczy np. gwar chazackich w powiecie rawickim w Wielkopolsce, gwar czadeckich wokół Czadcy na Słowacji na Śląsku południowym.

Superstrat językowy – to ślady języka ludności napływowej w systemie językowym

ludności etnicznej danego obszaru. Może to być np. przyswojenie nowych głosek lub zmiana wymowy własnych pod wpływem języka obcego, zapożyczenia, kalki. Superstrat językowy w gwarach śląskich to – przykładowo – słownictwo pochodzenia niemieckiego: *trefić* – ‘spotkać’, *nic wert* – ‘nic nie wart’.

Synchroniczna wymowa samogłosek nosowych – to wymowa, kiedy ruch warg, języka i podniesienia miękkiego występują równocześnie. W polszczyźnie ogólniej wymowa taka dotyczy nosówek znajdujących się przed spółgłoskami szczelinowymi (*s, ś, sz, z, ź, ż, ch, f, f', w, w'*) i w wygłosie (głównie *-a*, gdyż *-ę* ulega odnosowieniu).

Transkrypcja fonetyczna. Transkrypcja jest to zastępowanie w pisowni jednego systemu graficznego przez inny, przy czym chodzi o oddanie – choćby przybliżone – wymowy, a nie liter, jak przy transliteracji. T. f. (pisownia fonetyczna), odpowiednia do oddawania w piśmie możliwie wiernie jęz. mówionego, oparta jest na zasadzie oznaczania każdej głoski osobnym pojedynczym znakiem literowym, zawsze tym samym. Zasada ta nie jest o tyle rygorystycznie stosowana, że czasem np. nad literami umieszcza się mniejsze litery, co razem oznacza głoski pośrednie, np. *a* głoskę pośrednią między *a* i *o* (*a^o*). W pisowni fonetycznej oprócz zwykłych używa się także liter zmodyfikowanych i specjalnych znaków, np. nad literami ogonki – rezonans nosowy, łuczki – niezgłoskotwórczość.

Najszersze zastosowanie ma pisownia fonetyczna przy zapisywaniu tekstów gwarowych. W tej pisowni bywa podawana wymowa wyrazów w słownikach jęz. obcych.

Litery pisowni fonetycznej stosuje się także w t. fonologicznej (ujmując je w kreski: /t/). Tutaj jeden znak literowy odpowiada jednemu fonemowi bez względu na różnicowanie jego wymowy, tzn. nie wyróżnia się w tej pisowni fonetycznych wariantów fonemów.

Ubezdźwięcznienie (zanik dźwięczności) – proces, polegający na utracie dźwięczności przez spółgłoskę pierwotnie dźwięczną w przypadku:

- gdy spółgłoska ta znajduje się na końcu wyrazu w izolacji lub po dłuższej pauzie oraz na końcu zdania – wygłos absolutny;
- upodobnienia pod wpływem sąsiadującej z nią spółgłoski bezdźwięcznej, czyli –

upodobnienia pod względem dźwięczności. Upodobnienie takie ma najczęściej kierunek wsteczny, np. w wyrazach *ławka*, *powstanie*, *wtorek* – głoska *w* (pierwotnie dźwięczna) brzmi jak *f* (bezdźwięczna), wymawiamy te wyrazy jak *ławka*, *powstanie*, *ftorek*. Głoska *w* traci dźwięczność i upodabnia się do następujących po niej bezdźwięcznych głosek *k*, *s*, *t*.

Udźwięczenie (dźwięczność wtórna) proces polegający na uzyskaniu, nabyciu dźwięczności przez spółgłoskę pierwotnie bezdźwięczną pod wpływem sąsiadującej z nią spółgłoski dźwięcznej. Udźwięczenie ma kierunek wsteczny i zachodzi na granicy wyrazów (np. *piec-gorący* wym. *piedz-gorący*) lub morfemów (np. *także* wym. *tagże*). Spółgłoski półotwarte *m*, *n*, *ń*, *r*, *l*, *ł* oraz samogłoski znajdujące się w nagłosie wyrazu następnego powodują udźwięczenie spółgłoski wygłosowej wyrazu poprzedniego tylko w Polsce południowej i zachodniej. W Wielkopolsce i Małopolsce usłyszymy *bradmatki*, *brad-ojca*. Zjawisko to nosi nazwę wymowy krakowsko-poznańskiej.

Upodobnienia międzynarodowe są to upodobnienia zachodzące na styku dwóch wyrazów. Upodobnienia międzywyrazowe są najczęściej upodobnieniami pod względem dźwięczności. Mają kierunek wsteczny, to znaczy, że wymowa głoski ostatniej (wygłosowej) wyrazu poprzedzającego zależy od “jakości” głoski zaczynającej (nagłosowej) wyraz następny. Np. końcowa głoska wyrazu *kot* jest bezdźwięczna, jeśli jednak wymówimy płynnie, bez pauzy grupę wyrazów: *koty bure*, to głoska *t* zabrzmiała jak jej dźwięczny odpowiednik, czyli *d* (wym. *kody bure*). Mówimy więc, że nastąpiło tu upodobnienie międzywyrazowe, polegające na tym, że wygłosowa głoska *t* w wyrazie *kot* upodobniła się pod względem dźwięczności do nagłosowej głoski *b* w wyrazie *bure*, czyli głoska *t* uległa udźwięcznieniu. Podobny proces możemy obserwować w takich połączeniach między wyrazami, jak np. *lasy duże* wym. *lasy duże*, *kosmyku włosów* wym. *kosmygu włosów*, *loty bociana* wym. *lody bociana*. Na styku dwóch wyrazów może także dochodzić do ubezdźwięcznienia głoski wygłosowej wyrazu poprzedzającego, pod wpływem głoski nagłosowej wyrazu następnego, np. *kodu pocztowego* wym. *kotu pocztowego*. Omówione wyżej sposoby wymawiania są powszechne, właściwe polszczyźnie ogólnej. Jeżeli jednak po wyrazie kończącym się spółgłoską inną niż półotwarta (*m*, *n*, *r*, *l*, *ł*) następuje wyraz zaczynający się od

samogłoski, spółgłoski półotwartej lub *j*, to wymowa końcowych spółgłosek jest dwojaka: mieszkańcy Wielkopolski, Kujaw, Małopolski i Śląska wymawiają je dźwięcznie. Tak np. grupy wyrazów: *kosz owoców* i *nóż ostry*; *słup metrowy* i *grób matki*; *kość niezgody* i *gwóźdź nowy*; *włos rudy* i *wóz rozklekotany*, *kot ładny* i *ród łaskawy* będą brzmiały jednakowo dźwięcznie, a więc: *koż owoców* i *nóż ostry*; *słub metrowy* i *grób matki*; *włoz rudy* i *wóz rozklekotany*.

Upodobnienie fonetyczne. Spółgłoski występujące na końcu przyimków wymawiamy na terenie całej Polski jednakowo, tj. bezdźwięcznie przed spółgłoskami bezdźwięcznymi (np. *bes pieniędzy*, *nat stokiem*, *f stawie*), dźwięcznie – przed spółgłoskami dźwięcznymi (np. *bez domu*, *nad łąką*, *pod oknem*). Wszystkie przyimki zapisujemy jednakowo, mimo różnej wymowy: *bez*, *nad*, *pod*, *z*, *w* itd. Upodobnienia fonetyczne śródwyrazowe – to upodobnienia fonetyczne zachodzące między spółgłoskami wewnątrz wyrazu. Najczęściej mają kierunek wsteczny, to znaczy, że głoska wcześniejsza upodabnia się pod jakimś względem do głoski następnej. Np. pierwotnie dźwięczne głoski: *w*, *b*, *z*, *d* brzmią w wyrazach: *krówka*, *wstać*, *powtórka*, *trąbka*, *kózka*, *podkładka* jak ich bezdźwięczne odpowiedniki, czyli: *f*, *p*, *s*, *t*. Mówi się, że głoski *w*, *b*, *z*, *d* utraciły dźwięczność pod wpływem sąsiadujących z nimi bezdźwięcznych: *k*, *s*, *t*, dlatego wymawiamy: *krófką*, *fstać*, *poftórka*, *trąpką*, *kóska*, *połkładka*. Omówiony wyżej proces polega nie tylko na utracie jakiejś cechy przez daną głoskę, ale może mieć także charakter odwrotny, tzn. dana głoska może ulegać udźwięcznieniu. Np. bezdźwięczne głoski: *ś*, *cz* w takich wyrazach, jak: *prośba*, *liczba* ze względu na sąsiedztwo z dźwięczną *b* brzmią jak ich dźwięczne odpowiedniki, czyli: *z*, *dź* (wym. *proźba*, *lidźba*). Należy zwrócić uwagę także na to, że jeśli grupa spółgłoskowa składa się z więcej niż dwóch spółgłosek, to o jej brzmieniu decyduje ostatnia głoska w grupie (np. *przejażdżka* wym. *pszejaszczka*). Kiedy na spółgłoskę następną oddziałuje spółgłoska wcześniejsza, mamy do czynienia z upodobnieniem o kierunku postępowym. Występuje ono rzadziej, ponieważ dotyczy tylko dwóch głosek: *w* oraz *rz* (ż), np. *krzak* wym. *kszak*, *trzeba* wym. *tszeba*, *twój* wym. *tfój*. W niektórych wyrazach mogą zachodzić jednocześnie upodobnienia wsteczne i postępowe, jak np. w wyrazie *przejażdżka* (wym. *pszejaszczka*), w którym pierwsze upodobnienie ma

charakter postępowy, a drugie wsteczny. Spółgłoski półotwarte *m, m n, n, r, l, ł* (wym. powszechnie jako u niezgłoskotwórcze) nie powodują upodobnień ani im nie podlegają wewnątrz wyrazów. Por. podany wcześniej wyraz *podkładka* (grupę spółgłoskową kończy głoska *ł*, ale nie powoduje to udźwięcznienia grupy spółgłoskowej). Upodobnienia śródwyrazowe nie polegają tylko (jak w przykładach przytoczonych wyżej) na utracie bądź nabyciu przez głoski dźwięczności, ale mogą również zachodzić pod względem miękkości, miejsca artykulacji czy stopnia zbliżenia narządów mowy.

Uproszczenia grup spółgłoskowych polega na redukcji jakiejś spółgłoski z danej, trudnej do wymówienia, grupy. Proces ten przebiega właściwie dwufazowo: najpierw dochodzi do utraty dźwięczności przez głoskę pierwotnie dźwięczną pod wpływem sąsiedniej głoski bezdźwięcznej (np. w wyrazie *krakowski* grupa *ws* brzmi jak *fs*). Następnie dochodzi do zaniku głoski *f* przed spółgłoską *s*, tym samym grupa spółgłosek *wsk* upraszcza się w *sk*, tracąc jeden ze składników. Podobnie uproszczeniu ulegają grupy spółgłoskowe w takich wyrazach, jak: *jablko* wym. *japko*; *garnki* wym. *garki*; *chrzestny* wym. *chrzesny*; *rzemieślnik* wym. *rzemieśnik*; *urzędnik* wym. *urzęnnik*; *porządny* wym. *porzannny*. Do uproszczenia grupy spółgłoskowej dochodzi również w formach z wygłosowym *ł*. W takich wyrazach, jak np. *niósł, wiózł, szedł* wygłosowe *ł* traci dźwięczność, a następnie zanika (wym. *niós, wiós, szet*). Grupy spółgłoskowe *trz, drz* można (w wymowie bardzo swobodnej) upraszczać tylko wtedy, gdy występuje po nich spółgłoska, np. *trzymiel* wym. *czmiel*. Nie należy upraszczać tych grup spółgłoskowych, jeśli występuje po nich samogłoska. Niedopuszczalne (nawet w mowie swobodnej) jest zatem wymawianie: *szczala* – strzała); *dzewo* – drzewo; *czy* – trzy.

Warianty językowe – elementy językowe, które pod względem funkcjonalnym traktujemy identycznie, chociaż formalnie się różnią. W. uznać można za realizacje jednej i tej samej jednostki językowej, którą w niektórych szkołach strukturalistycznych przyjęto nazywać inwariantem. O w. najczęściej się mówi w fonologii.

Wąska (zwięzła) wymowa samogłosek nosowych. Samogłoski nosowe w wielu gwarach mogą być wymawiane wąsko, czyli ze zwężeniem kanału ustnego przy ich artykulacji. Jest to najczęstszy sposób artykulacji samogłosek nosowych. Stopień

ścieśnienia nosówek może być różny: od bardzo nieznacznego aż do utożsamienia się z samogłoskami wysokimi. Samogłoska przednia *ɛ* ściąga się do nosowego *i* lub *y* (dźwięk pośredni między *ɛ* oraz *i* / *y* nosowym lub grupa: *i* / *y* (spółgłoska nosowa w wymowie rozłożonej) albo się z nimi całkowicie identyfikuje, por. *kɛʲs* // *kyns*, *wɛʲch* // *wynch*; *ciʲnżki* // *ciʲnzki*, *wzieʲnty* // *wziʲnty*, *keʲmpa* // *kympa* – *kęs*, *węch*, *ciężki*, *wzięty*, *kępa*; natomiast tylna *ɑ* ściąga się do nosowego *u* (dźwięk pośredni między *ɑ* oraz *u* nosowym lub grupa: *u* + spółgłoska nosowa w wymowie rozłożonej) albo się z nim utożsamia, np. *kɑʲsek* // *kunsek*, *wɑʲchać* // *wunchać*, *koʲmpać* // *kumpać* – *kąsek*, *wąchać*, *kapać*. Wymowa ściągnięta (wąska) tylnego *ɑ* jest powszechna w gwarach Polski zachodniej, północnej i środkowej. Największy stopień jej ściągnięcia (utożsamienie się z *u* nosowym lub z *u*) charakteryzuje przede wszystkim gwary na obszarze położonym po obu stronach środkowej Wisły i w południowej Lubelszczyźnie. Ściągnięte *ɛ* spotyka się w całej Polsce z wyjątkiem gwar z szeroką wymową nosówki przedniej. Na Śląsku jednak ustaliła się wymowa wąska *ɛ* po spółgłoskach miękkich, ale szeroka po twardych i stwardniałych, np. *ciynżki*, ale *czansto*, *wanchać*. Wąska wymowa *ɛ* też jest zależna od spółgłoski ją poprzedzającej. Po spółgłoskach twardych zawsze ściąga się do *y*, por. *mɛʲski* // *mynski*, natomiast po spółgłoskach miękkich widać wyraźne zróżnicowanie terytorialne. W pasie gwar Polski środkowej (od północy Małopolski po Kaszuby) wymawia się je wtedy jako *i* osowe (*cinżko*, *pinta* // *pinta*), czyli *mynski* po spółgłosce twardej, ale: *cinżko* (po miękkiej). W przyległym natomiast pasie gwar Polski zachodniej (Wielkopolska, zachodnia część Małopolski) *ɛ* brzmi jak *y* nosowe (lub grupa *yN*), np. *ciʲnżko* // *ciʲnzko*, czyli nie różnicuje się tu wymowa *ɛ* po spółgłoskach twardych i miękkich (zawsze ściąga się do *y* nosowego lub *yN*).

Zanik nosowości. Odnosowienie (albo denazalizacja) polega na zataczeniu przez samogłoskę nosową (nosówkę) artykulacji nosowej. Rozwój nosówek w jęz. słowiańskich doprowadził do zataczenia nosówek na całym obszarze słowiańskim z wyjątkiem grupy dialektów lechickich, tj. jęz. pol. z gwarami kaszubskimi i jęz. połabskiego (przed jego wymarciem w XVIII w.). Na obszarze jęz. polskiego odnosowienie całkowite lub częściowe spotykamy w gwarach już od XVI w., a w

niektórych wypadkach odnośnie do samogłoski nosowej przedniej (e) również w jęz. literackim (mimo zachowywania starej pisowni). Ważniejsze pozycje, w których następuje o. w jęz. literackim, to: 1) wygłos wyrazu: mówię, (wym. *muwie*), *żonę* (wym. *zone*); 2) wewnątrz wyrazu przed spółgłoskami płynnymi: *wzięli* (wym. *wzieli*); 3) w liczebniku *piętnaście* (wym. *pietnaście*) i pochodnych od niego. W czasach ostatnich obserwuje się także o. samogłoski tylnej (a) w wygłosie i zastępowanie jej rodzajem dyftongu, np. *żoną* (wym. *zonou*).

ZapóŹyczenia leksykalne – wszelkie elementy (głoski, fonemy, części słowotwórcze, wyrazy, wyrażenia, zwroty, znaczenia, konstrukcje składniowe) przejęte z innego języka. Zazwyczaj charakter z. bezpośrednich mają tylko z. leksykalne, które z kolei umożliwiają lub ułatwiają z. wtórne w postaci głosek, fonemów, części słowotwórczych itp. Wśród z. leksykalnych wyróżnia się z. właściwe – obce wyrazy przejęte w postaci oryginalnej lub nieznacznie przekształconej, z. semantyczne – rozszerzenie znaczenia wyrazu rodzimego pod wpływem jęz. obcego, oraz kalki. Niektórzy językoznawcy rozróżniają z. zewnętrzne – z obcych języków, i wewnętrzne z dialektów danego jęz. narodowego.

ZapóŹyczenia wewnętrzne. ZapóŹyczenia w dialektach stanowią znaczną część słownictwa. Jedne są wspólne z jęz. literackim i przeważnie za jego pośrednictwem do gwar przejęte, inne wyłącznie gwarowe (jeśli weszły do literackiego, to przez gwary), zapóŹyczone bądź wprost z jęz. obcych, bądź przez pośrednictwo innych języków. Te pierwsze (wspólne z literackimi), mające zwykle szerokie zasięgi, często ogólnopolskie, to np. z niemieckiego *ganek, rynek, jarmark, grunt, dyszel, belka, szwagier, zegar, brakować*; z czes. *masarz, hardy*; z łac. *forma, okazja, lamentować*; z węg. *deresz*; z franc. *gorset*; z włos. *bandyta, maskara*. PoŹyczki typowo gwarowe są najczęściej terytorialnie ograniczone. Drogi ich przenikania do gwar były różne: bezpośrednie kontakty z ludnością innojęzyczną (na pograniczach), kolonizacja, np. niemiecka na Podkarpaciu czy Pomorzu, migracje, np. wędrówki pasterzy tzw. wołoskich w Karpatach, sezonowe wyjazdy zarobkowe do innych krajów, obca technika (przejmowanie rzeczy z ich nazwami), obce szkoły, wojsko, urzędy. Najbardziej rozpowszechnione są zapóŹyczenia z jęz. niem., gdyż przenikały one różnymi drogami.

Szczególnie dużo wyrazów niem. jest w dialekcie kaszubskim i gwarach pomorskich, np. *gbur* – 'bogaty gospodarz', *knep* – 'chłopiec', *brutka* – 'panna, narzeczona', *szyga* 'kopka zboża', *futer* – 'pokarm dla zwierząt', *krypa* – 'żłób', *draszować* – 'młócić', *rejtować* – 'jechać', *zorgować* – 'troszczyć się', *fejrować* – 'świętować'. Zapożyczenia z czes. są dość częste na Śląsku, głównie południowym, np. *hawierz* 'górnik', *fararz* – 'proboszcz', *obile* – 'zboże', *strom* – 'drzewo', *brawek* – 'wieprzek', *szczyrk* – 'żwir', *hladać* – 'szukać'; ze słowackiego, np. *wrec(k)o* – 'wymię', *nakowa* 'kowadło'. Na Podhalu, ale i szerzej w górach, używa się dość dużo wyrazów obcego pochodzenia związanych z górskim pasterstwem, niegdyś przez wędrujących górami wschodu na zachód pasterzy, tzw. wolociana (Słowacy). Są to wyrazy pochodzenia węgierskiego: *juhas*, *gazda*, *szakla*, *cucha*; rumuńskiego: *zentyca*, *bryndza*, *komom* – 'rogata owca', *wetula* – 'starsza owca'; słowackiego: *palenka* – 'wodka', a nawet południowo-słowiańskiego: *baca* od serb.-chorw. i bułg. *bata*, *baća*, *baćo* – 'braciszek; tatuś'. Część z pasterskiego słownictwa weszła do jęz. polskiego: *baca*, *juhas*, *szalas*, *koliba*, *perć*, *bryndza*, *ciupaga*, *kierpce*, *kobza*, *hala*.